

УДК 316.334.52 (477)

Хобта С. В.

**КОРДОН УКРАЇНИ ЯК СОЦІОЛОГІЧНА ПРОБЛЕМА:
СУБ'ЄКТИ, ІНТЕРЕСИ, ІНСТИТУЦІОНАЛІЗАЦІЯ**

Дослідження кордонів в останні роки все частіше стає об'єктом соціологічного аналізу [1, 2, 3, 4]. З'являються нові напрями досліджень, в фокусі яких – кордон: теоретична лімологія [5], історична лімологія, [6, с. 31], теорія прикордоння [7], прикордонологія [6, с. 35]. В останніх дослідженнях наголошується, що в сучасному суспільстві природа та функції кордонів змінюються. До традиційної «бар'єрної» функції додаються контактна, інтегративна, градієнтна [8]. Підкреслюється проникність, прозорість кордонів в сучасному суспільстві. В. Колосов підсумовує розвиток розуміння кордонів як такий, що «еволюціонує від єдиних рубіжних ліній – до множинності, від ліній – до зон, від фізичних кордонів – до культурних, від непроникних бар'єрів – до просторів взаємодії» [5, с. 10].

Актуальність дослідження кордону на пострадянському просторі пов'язана з руйнацією СРСР і виникненням на його території самостійних держав. Для України здобуття самостійності означало і зміну статусу її державного кордону. Східна та північна частини кордону з внутрішніх, адміністративних кордонів СРСР перетворилися на зовнішній кордон незалежної держави. Західний кордон завжди був зовнішнім, але тепер політичні відносини потрібно врегульовувати не тільки з окремими країнами, але і союзом європейських держав.

Предметом нашого розгляду є кордон як соціальний інститут. Ми ставимо за мету окреслити проблеми його інституціоналізації та виявити суб'єкти, інтереси яких визначають його функціонування.

Державний кордон виступає ключовим соціальним інститутом, який задає простір функціонування іншим соціальним інститутам суспільства. Він окреслює межі полів влади [1; 9]. «Влада, тобто підкорення об'єкта влади інтересам її володаря, має свою межу (кордони). Зовнішні кордони влади виявляються у обмеженості її диспозиції, яку суб'єкт влади може встановити для її об'єкта і виконанню якої може реально підкорити його» – пише В. Дементьєв [10, с. 151]. В межах певних кордонів держава реалізує монопольне право застосування сили. З огляду на це, кордон прямо пов'язаний з політичним центром. Недарма В. Каганський називає його «анти- і контр-центр» [4]. Саме завдяки центру та кордону системи розрізняють одна одну та взаємодіють. Згадаємо, що контур країни – її кордон, часто використовується як емблема, символ влади, елемент герба країн. З перетворенням країн колишнього СРСР в самостійні країни, мапи та контури історичний земель стали інструментом формуванні нової

ідентичності та предметом своєї «війни мап», коли різні мапи, які з'являлись у сусідніх країнах, по-різному відображали державну приналежність окремих територій [11, с. 83]. В геополітичних прогнозах державні кордони змінюються залежно від домінування певного політичного центру. Кілька років тому в італійському геополітичному журналі «Limes» було опубліковано прогноз розвитку Європи та Росії. За цим прогнозом Україна змінить свої кордони і розпадеться на три частини: Східна Україна і Крим увійдуть до складу РФ; Центральна Україна ввійде до складу нового «Російського союзу»; Західна Україна залишить нейтральний статус, Волинська область відійде до Білорусі [12]. Все це свідчить, що кордон – невід'ємний атрибут політично самостійної держави.

Перед тим, як говорити про кордон як соціальний інститут і його інституціоналізацію, розглянемо, що робить державний кордон соціальним інститутом. Одностайності та чіткості в розумінні соціальних інститутів в соціології, на жаль, немає. Дослідники даної проблеми пропонують різні підходи та визначення. Вирізняють біхевіористський, аксіологічно-нормативний, функціональний, організаційний та правовий підходи до визначення соціального інституту [підходи до соціальних інститутів див. 13, с. 44]. Вважаємо, що державний кордон як соціальний інститут функціонує передусім в організаційному та правовому сенсі. Найбільш вдало в розумінні інститутів ці аспекти поєднані у Я. Щепанського. За Я. Щепанським ознаками соціального інституту є наявність групи осіб, які виконують суспільні функції; організаційні форми комплексу функцій, що виконуються деякими членами групи від її імені; матеріальні установи і засоби діяльності для виконання суспільних безособових функцій; соціальні ролі, особливо важливі для групи [14, с. 96].

Інститут існує задля задоволення суспільних потреб та розвитку суспільного блага. І. Кононов визначає інститути як «нормативні і надгрупові способи регуляції діяльності людей у великих суспільствах, які забезпечуються існуванням організацій і мають на меті створення, відтворення і розвиток суспільного блага» [15]. Інститут державного кордону повинен гарантувати державну безпеку, захист економічних інтересів країни та організацію міждержавної міграції.

Інституціоналізація державного кордону мала внутрішні та зовнішні чинники. Внутрішні пов'язані з необхідністю ствердження та підтримання суверенітету, а зовнішні – з намаганнями України приєднатися до Європейського Союзу.

Після проголошення незалежності в грудні 1991 р. набув чинності Закон «Про державний кордон України». Державний кордон України законом визначається як «лінія і вертикальна поверхня, що проходить по цій лінії, які визначають межі території України – суші, вод, надр, повітряного простору» [16]. Більшість областей України – прикордонні. Країна межує з РФ, Білоруссю, Польщею, Румунією, Словаччиною,

Угорщиною. На даний час на державному кордоні функціонує 244 пункти пропуску з різними статусами: міжнародних, міждержавних та місцевих¹ [17]. Найбільше їх – з РФ (60) та Молдовою (54). З країнами Центральної Європи, за винятком Румунії, Україна має тільки міжнародні пункти пропуску (з Румунією є 9 місцевих пунктів пропусків).

Невдовзі після проголошення незалежності була проведена делімітація кордону, але остаточно питання щодо кордону з країнами СНД вирішені не були. Наприклад, договір про українсько-білоруський кордон було підписано 1997 р., але ратифіковано білоруською стороною тільки у 2010 р. Робота з демаркації кордону почалась буквально в останні роки. Угода про демаркацію українсько-російського кордону була підписана 17 травня 2010 р. Донедавна РФ мляво реагувала на намагання України оформити кордон. Активність України щодо демаркації ще десять років тому була пов'язана з надіями на вступ спочатку до НАТО, потім до ЄС. Відсутність демаркації завжди заважала переговорному процесу з ЄС, оскільки це стосується нелегальних міграційних потоків. Саме ЄС почав виділяти гроші на демаркацію українського кордону [18]. Від Заходу прикордонна служба України неодноразово отримувала кошти на модернізацію технічного обладнання та облаштування кордону [19]. На сьогодні на ділянці Чернігівського прикордонного загону проведено підготовчі роботи для демаркації на ділянці понад 30 км. Почався рух і на україно-білоруському кордоні [20]. З минулого року і зараз активно проводяться роботи з демаркації придністровського сегменту українсько-молдавського кордону [21]. Напевно, це викликано активізацією європейських устремлінь сусідів України, бо питання демаркації Україна, яка першою обрала курс на євроінтеграцію, ставила ще з 2003 р., але інші сторони його вирішення постійно відтягували [22].

Демаркацію, як і охорону державного кордону, покладено на Державну прикордонну службу (Держприкордонслужбу) України. Державний кордон охороняє на контрактній основі близько 40 тис. прикордонників [23]. ДПСУ забезпечує три режими: режим державного кордону, прикордонний режим і режим у пунктах пропуску через державний кордон України [23].

Охорону економічних інтересів на кордоні здійснює Державна митна служба. Вона контролює митний кордон країни, який «збігається з державним кордоном України, крім меж штучних островів, установок і споруд, створених у виключній (морській) економічній зоні України, на які поширюється виключна юрисдикція України. Межі території

---

¹ Пункти пропуску поділяються на міжнародні (для пропуску громадян та транспортних засобів усіх держав); міждержавні (для пропуску громадян України та громадян суміжних держав, а також транспортних засобів, що їм належать); місцеві (для спрощеного пропуску громадян України та громадян суміжних держав, які проживають в прикордонних областях (районах), а також транспортних засобів, що їм належать).

зазначених островів, установок і споруд становлять митний кордон України» [24].

Зупинимося на окремих проблемах, пов'язаних з функціонуванням цих режимів кордону.

Природно, що за умов незалежності України кордону почали приділяти значно більшу увагу. Так, якщо порівняти кількість законодавчих документів, в яких фігурує слово «кордон», у нормативній базі УРСР та незалежної України, то отримуємо таке: від 1956 р. до 1989 р. маємо 1–3 документи на рік. У 1991 р. таких документів вже 11, а з наступного року і до цього часу – не менше ніж 40. Зокрема у 2009 р. – 69, 2010 р. – 54, 2011 р. – 61, на 3 липня 2012 р. – вже 35 [25].

Показники перетину кордону особами та транспортом, показники міграції, обсяги експорту та імпорту свідчать, що відбувається постійне зростання навантаження на кордон. Близько 17,5 млн. українців щорічно виїжджають за кордон. Постійно зростає кількість іноземців, що відвідують Україну (рис. 1). На 2001 р. побували за кордоном 14,8 млн. громадян України і 9,2 млн. іноземців відвідало Україну. На 2011 р. кількість громадян України, які виїздили за кордон, становила близько 20 млн., а кількість іноземних громадян, які відвідали Україну – 21 млн. [26]. Привертає увагу те, що активність іноземців перевищує активність українців. Про загальмованість мобільності українців говорить і те, що середня відстань перевезень одного пасажирів за окремими видами транспорту загального користування, якщо порівняти з 1985 р., зросла тільки для авіаційного транспорту [27, с. 251].

Рис. 1. Поток через кордон українських та іноземних громадян

В останні роки державний кордон щотижня перетинає понад 1 млн. осіб і 300 тис. транспортних засобів [28]. Суттєве зростання активності на кордоні у 2012 р. пов'язано з проведенням Євро-2012. Так, з 5 червня 2012 до 2 липня кордон перетнуло 8,3 мільйонів осіб та 2 мільйони транспортних засобів [29, с. 6]. Тільки протягом доби під час проведення матчів кордон перетинало понад 330 тис. осіб та 65 тис.

транспортних засобів [17]. Десять років тому 54 тис. осіб перетинало кордон протягом року (табл. 1) [27, с. 521].

Таблиця 1

Окремі показники службової діяльності Прикордонних військ*

	1996	1998	1999	2001
Пропущено громадян через державний кордон, тис.	65968	51067	46153	53821
в Україну	35769	28591	25485	27193
з України	30199	22476	20668	26628
Із загальної кількості пропущено іноземних громадян	29828	23215	19343	22912
в Україну	16192	13174	10994	11877
з України	13636	10041	8349	11035
Пропущено транспортних засобів, тис.	15534	12017	9249	9534

*Відповідні дані за інші роки відсутні

Важливим показником змін на кордоні є показник міграції. На початок 90-х рр. міждержавна міграція становила 357 тис. прибулих осіб та 307 тис. вибулих [30, с. 263]. На початок 2000-х рр. вже – 42 тис. прибулих та 76 тис. вибулих. Тобто, за десять років кількість прибулих осіб зменшилася у 8,5 разу, а вибуло у – 4 рази менше. При цьому відсоткове співвідношення напрямів міграції принципово не змінилося, але зросла кількість вибулих до країн далекого зарубіжжя.

Основним напрямом зовнішньої міграції були і залишаються країни СНД. Від початку 2000-х рр. на них припадає близько 80% від числа прибулих та 65% від числа вибулих осіб (табл. 2). Число вибулих осіб до країн далекого зарубіжжя завжди перевищувало число прибулих осіб. Наприклад, у 2002 р. – більше ніж у 4 рази (26740 чол. проти 6150) [31, с. 192]; в 2005 р. – у два рази (13131 проти 6135) [32, с. 182]. Останні роки спостерігається зменшення виїжджаючих осіб. На 2008 р. цифри майже однакові: 7632 проти 7730 [33, с. 183].

На 2008 р. сальдо міжнародної міграції нормалізувалось. Якщо, починаючи з 2002 р., від'ємне сальдо міждержавної міграції було характерне для 20 областей України (з 26 адміністративних одиниць, включно з Києвом та Севастополем), то на 2008 р. – для 5. Висока міграційна активність зберігається у прикордонних областях: Закарпатській, Луганській, Рівненській, Чернігівській [33, с. 181]. В цілому фіксується зростання активності на кордоні, яка виступає певним індикатором соціально-економічного клімату в країні.

Кордон є важливим джерелом прибутків держави. Доходи від податків на міжнародну торгівлю та зовнішні операції – значна частка держбюджету. Доходи від цих податків І. Калетніка, митниця забезпечує 40% усіх надходжень до бюджету. На 2010 р. щоденні надходження

порівняно з 2009 р. зросли на 100 млн. гривень і становили 350 млн. гривень [34, с. 1]. За 2010 р. митниця перерахувала до бюджету 70 млрд. гривень, збільшивши свій внесок на 17 млрд., якщо порівняти з 2009 р.

Таблиця 2

Напрямки міграції

	2002		2005		2008	
	% прибулих	% вибулих	% прибулих	% вибулих	% прибулих	% вибулих
Всі напрямки	N=760005	N=793796	N=763222	N=758639	N=710790	N=695869
в межах України	94	90	95	95	95	97
міждержавний	6	10	5	5	5	3
	100	100	100	100	100	100
країни СНД	85	65	84	62	79	66
країни далекого зарубіжжя	15	35	16	38	21	34
	100	100	100	100	100	100

Зв'язок з великими матеріальними ресурсами викликає значний інтерес до кордону не тільки з боку держави, але й інших економічних суб'єктів: по-перше, пов'язаних з системою влади в країні, а по-друге – з центром капіталістичної системи. Розглянемо ці аспекти докладніше. **По-перше.** З одного боку, кордон країни – під монопольним контролем держави. Вона має можливість максимально ефективно організувати потоки через кордон, результатом чого має стати досягнення максимального колективного блага у вигляді доходів до держбюджету. З іншого боку, ефективність цього інституту визначає ефективність мотивації його агентів [10, с. 268]. В свою чергу «мотивація державних агентів до створення колективних благ визначається системою влади, яка впливає на їхню поведінку та підкоряє її» [10, с. 268]. За таких умов результатом діяльності держави у справі кордону постають не тільки колективні блага, але й блага окремої соціальної групи. Як пише В. Дементьев: «державна може використовувати монопольну владу для того, щоб створювати рентні прибутки для малих груп, які мають особливі інтереси» [10, с. 289]. При цьому «вигоди від реалізації спеціального інтересу концентруються всередині групи, а витрати розподіляються серед усієї спільноти» [10, с. 289].

Система влади України характеризується тим, що, за словами І. Кононова, «фактично увесь державний механізм перетворився на систему місць, які дають можливість знімати ренту. Обіймання керівної посади стало тотожним тимчасовій приватизації суспільного місця для отримання відповідної ренти. Від міністра до працівника ДАІ всі включені в цю систему. Через це навіть 100-відсотково державні установи й організації працюють як приватні» [35]. Корумпований політичний клас європейські експерти називають найбільшою проблемою України за 20 років незалежності [36].

У цих умовах групу з «особливими інтересами» становлять передусім високопосадовці відповідних відомств і великі підприємці (що для України здебільшого тотожне). В результаті, за висновками експертів, митна та податкова політика, пов'язана з функціонуванням кордону, в країні не є ефективною і не працює на бюджет країни в повному обсязі. Причини пов'язані з недосконалістю законодавства та корупцією.

Наведемо кілька прикладів. Україна – держава з найбільшою довжиною транспортних шляхів в Європі і найвищим рейтингом транзитного потенціалу, але вона не отримує відповідної вигоди від транзитних перевезень. Зокрема, ставка єдиного збору у розрахунку на одиницю транспортного засобу на 2010 р. в Україні була найнижчою серед країн Східної Європи та СНД – 37 гривень (3,7 євро), тоді як у Польщі – 11,5 євро, Білорусі – 19,5, Чехії – 20. Тому з ввезення однієї тонни вантажу залізничним або автомобільним транспортом бюджет отримував 1,18 гривні, або 0,12 євро [37, с. 5].

Українська митниця вкрай бюрократична та корумпована. На 2010 р. критичні рівні цін визначалися для 17 тис. категорій товарів. Тому визначення тарифу товару було найбільш складною й корумпованою процедурою. Для порівняння в Грузії законодавчо визначено три ставки податків на імпорт і визначені товари кожної категорії [38, с. 4].

Голова ДМСУ – одна зі скандальних фігур серед очільників країни. Незважаючи на те, що його неодноразово розглядали як «претендента № 1» на відставку [39, с. 2], І. Калетнік залишається на своїй посаді, хоча озвучено багато заяв про неефективність митниці та непомірні побори. Зокрема, за підрахунками першого заступника міністра фінансів А. Мярковського, вжиті Державною митною службою протягом 2010 року організаційні заходи виявилися неефективними, внаслідок чого державний бюджет недоотримав 7,7 млрд. гривень [40].

Аналізуючи збільшення надходжень до бюджету від митних процедур, очільник головний акцент робить на «висвітленні» імпорту, в ньому вбачаючи основні проблеми минулих недонадходжень державі [34, с. 1]. На питання ж про проблеми з експортом, І. Калетнік назвав три групи проблем: експорт окремих виробів з металу (прутків), експортні поставки транзитних фірм, які намагаються перемішати через кордон

фактично повітря та експорт зернових. «На сьогодні я не бачу особливих проблем з експортом. Ситуація стабілізувалася» [34, с. 6]. Україна – вже давно експортно орієнтована держава з окремих видів продукції. Зокрема, 40% експорту становлять недорогочінні метали та вироби з них [35, с. 138]. Тому дещо дивує порядність підприємців-експортерів і непорядність підприємців-імпортерів, від яких, до речі, і йдуть звинувачення у бік митниці. Але якщо подивитися, хто в нашій країні експортер, то все стає зрозуміло. Підприємці постійно скаржаться на нелегальні платежі на кордоні. Наприклад, на Севастопольській митниці, за свідченнями підприємців, у 2011 р. митну вартість завищували у 8 разів: з 63 тис. до 450 тис. гривень. У тому ж році заступник голови Львівської митниці була затримана від час отримання хабара у розмірі 7 тис. доларів [39, с. 2].

За таких умов можливі два варіанти висновку: «або І. Калетник – поганий спеціаліст, або йому вигідно прикривати всі ці схеми» [38, с. 2]. Аналіз інституційних особливостей України більше свідчить на користь другого варіанту.

Кордон залишається територією кримінальної активності. Зокрема російські криміналісти свідчать, що кордон «став місцем активної кримінальної діяльності і організованих злочинних формувань з транскордонним характером» [41, с. 102]. А прикордонні регіони входять до групи, для якої характерні високі коефіцієнти злочинності іноземних громадян та осіб без громадянства. Передусім йдеться про східний кордон РФ, і про суміжну з Україною Белгородську область [41, с. 110]. Про зростання транскордонної злочинності говорять і українські фахівці [42].

За новим Кримінальним кодексом стаття про контрабанду декриміналізована. Директор Департаменту охорони державного кордону Павло Шишолін говорить, що «контрабанда (сигарет – Х. С.) має чітко організований характер. Елементами протиправних схем є: тютюнові фабрики, оптові склади, контрафактна та неврахована під час виробництва продукція, система перевезень, великі бази накопичення даного товару, яких лише нинішнього року в прикордонних районах виявили аж шість» [42]. Зараз відбулося перекриття більшості контрабандних потоків, але лишилися такі, що «санкціоновані» владними посадовцями. В цих умовах ініціативи, пов'язані з заохоченням боротьби з контрабандою, марні, наприклад, пропозиція перейняти досвід ЄС у боротьбі з контрабандою й виплачувати винагороду за інформацію про контрабанду (виплата інформаторам 25% від вартості нелегального вантажу). «Багато контрабандних потоків зараз перекриті, а ті, що залишились, «кришують» такі серйозні люди, що ніхто з митників не захоче зв'язуватися» – говорять українські підприємці-імпортери [43, с. 1]. Це стосується не тільки сигарет, але й інших товарів.

У прикордонні активно працюють «човники», «мурахи», «несуни». Це громадяни прикордоння, які заробляють на легальному (чи

напівлегальному) переміщенні дрібних партій товару через кордон. Вони є по обидва боки кордону. Хоча з української сторони їх суттєво більше. Кордон перетинається ними кілька разів на день. Це характерно для всіх ділянок українського кордону. На кожній ділянці формується специфічна спеціалізація та особливі практики перетину кордону з товарами [44, с. 3].

Таким чином, на кордоні намагаються заробити усі, хто до нього дотичний: мешканці прикордоння та службовці – від міністра до прикордонника. Типовими є розповіді мешканців прикордонних районів:

«Везут, начиная от пищевых продуктов, промышленных товаров и кончая бензином, соляркой и всем на свете, все-все <...> Я знаю многих людей у нас в Краснодаре, которые занимаются этим, которые нажили себе чуть ли ни целое состояние, что хватит этого состояния и им, и их детям, и даже внукам <...> Мелкие челноки, может, в сумках какую-то контрабанду тягают, есть такие, какие фурами тягают контрабанду, через таможенню провозят эти фуры и отстегивают им – и таможенникам, и ментам, и пограничникам. Ну, короче, круговая порука получается» (м., 39, ср. спец., строитель, Краснодар, Украина)¹.

«У моей знакомой муж на границе работает, так приносит то семечки, то семена лука – берут как плату за проезд с тех, кто это везёт» (ж., 57, ср. спец., пенсионер, Миллерово, Россия). [45, с. 414].

По-друге. Незалежна Україна стала частиною капіталістичної світ-системи. І. Валлерстайн цілком слушно звертає увагу на те, що в умовах капіталістичної світ-системи держави мають різний ступінь впливу на економічні потоки. Сильніші держави центру використовують свої переваги для обмеження свободи міждержавного переміщення праці і капіталу. «Зокрема, держави центру історично сприяли тому, що всюди і завжди гроші і товари циркулюють світом більш «вільно», ніж робоча сила. В результаті цього держави центру опиняються виграшною стороною у «нерівному обміні», який відбувається» [46, с. 145].

Відкритість сучасних кордонів, в тому числі й України, для товарів та капіталу, про яку написано чи не в кожній роботі з проблематики кордонів, цілком обумовлена розширенням капіталістичної світ-системи. Аналізуючи обіг капіталу, К. Маркс писав: «Капіталістичний спосіб виробництва зменшує транспортні витрати для окремих товарів як через розвиток засобів транспорту та зносин, так і через концентрацію, збільшення масштабу транспорту. Він збільшує ту частину суспільної праці, як живої, так і уречевленої, яка витрачається на транспортування товарів, – збільшує тому, що, по-перше, перетворює величезну кількість усіх продуктів у товари і, по-друге, заміняє місцеві ринки віддаленими ринками» [47, с. 148].

Руйнація СРСР збіглася з розвитком політики неолібералізму на Заході. Його розвиток потребував вільного переміщення капіталу в

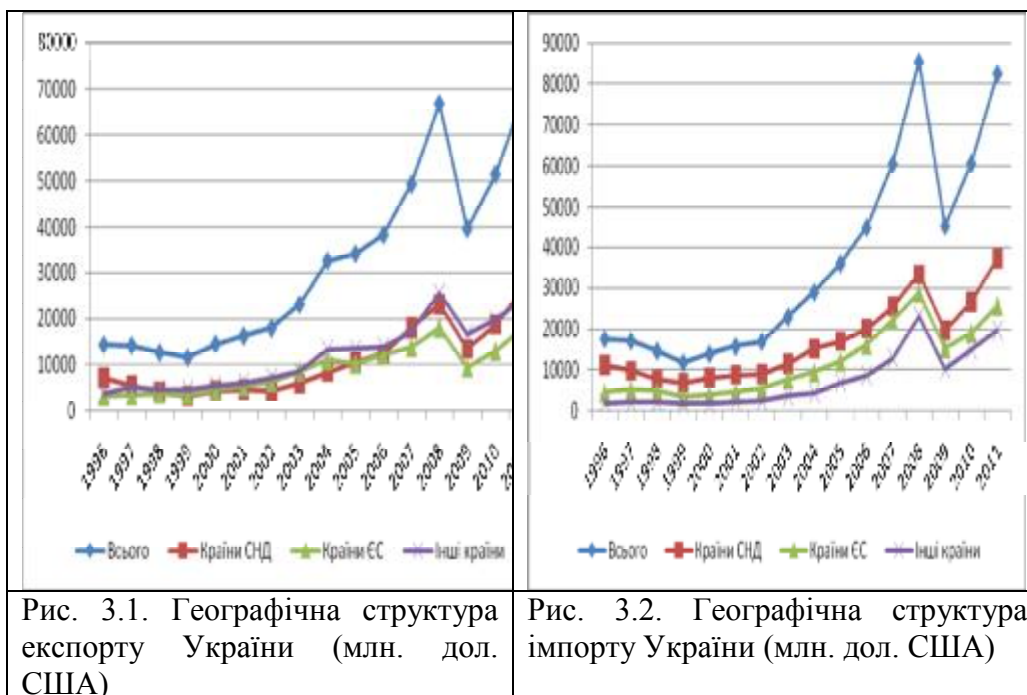
---

¹ Подано мовою оригіналу.

межах країн та між країнами. Усі можливі перешкоди для такого переміщення повинні були максимально обмежені (тарифи, податкові правила, планування та контроль екологічної ситуації тощо). Функція контролю руху ресурсів та капіталу віддавалася глобальному ринку. «Державам лише залишається разом шукати способи зменшення бар'єрів для переміщення капіталу через кордони і відкриття ринків (ресурсів і капіталу) для глобального обміну» [48]. Надзвичайно важливими стають міжнародні угоди, які гарантують свободу торгівлі, як наприклад, угоди ВТО. На думку Д. Харві, Маастрихтський договір 1991 р. не відбувся б без тиску Великобританії та інших країн, які раніше розпочали неоліберальні реформи [48].

Обравши європейський вектор зовнішньої політики як першочерговий, Україна ці процеси цілковито відчула на собі. З 2004 р. реалізується державна програма адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу [49]. В межах цього в останні роки були ратифіковані міжнародні угоди, які стосуються порядку митного контролю та перетину кордону з країнами ЄС.

На початку незалежності Україна була пов'язана зовнішньою торгівлею передусім з країнами СНД. І імпорт, і експорт з країн СНД значно перевищували імпорт і експорт з інших країн світу (експорт 58,6% проти 41,4%; імпорт 86,5% проти 13,5%). Якщо на 1991 р. частка торгівлі країн СНД між собою становила 60%, то за 1992–2007 р. вона скоротилася вчетверо. Протягом останніх років частка торгівлі країн Співтовариства між собою становила тільки третину їх загального обсягу [50, с. 93]. Наприкінці 90-х рр. ситуація кардинально змінюється. Експорт з країн СНД становив 21,8%, тоді як експорт з інших країн становив 71,9%, з яких 45,5% припадало на Європу. Щодо імпорту, то на 1999 р. 56,9% його припадало на країни СНД, а 43,1% – на інші країни (частка Європи – 69,5%). В 2011 р. товарообіг України з ЄС зріс на 36 відсотків і становив 44 мільярди доларів США» [51] (рис. 3).

До початку активної європейської інтеграції від'ємне сальдо зовнішньої торгівлі з країнами ЄС не перевищувало двох тис. доларів США (до 1999 р.) чи було позитивним (1999–2004). З 2005 р. фіксується негативне сальдо і воно щороку збільшується не на користь України (на 2011 –7782,9 млн. дол. США) [26]. Аналіз структури зовнішньої торгівлі та порівняння її сальдо з країнами центру та периферії світової капіталістичної системи дає підстави І. Кононову зробити висновок, що це свідчить про сформований механізм отримання геоеконімічної ренти з України [35].

Все це відповідає логіці розвитку світового капіталізму. І. Валлерстайн пише: «Додана вартість нерідко (часто? майже завжди?) перетинає національні кордони, і якщо в цьому процесі задіяте державу, то її втручання завжди орієнтовано на збільшення частки буржуа держав центру. Такий нерівний обмін: механізм універсального процесу привласнення додаткової вартості. Одним з соціогеографічних наслідків цієї системи є нерівний розподіл буржуазії і пролетаріату за різними державами: відсоток буржуазії більш високий у державах центру, ніж у державах периферії <...> Тобто, «центр» та «периферія» – це тільки вислови, які позначають рішучий момент системи привласнення буржуазією додаткової вартості. Якщо простіше, то можна сказати, що капіталізм – це система, де додана вартість, яка виробляється пролетарем, привласнюється буржуа. Якщо цей пролетар перебуває в іншій, стосовно буржуа, країні, то одним з механізмів сприяння процесу привласнення є маніпуляція рухом потоків через кордони держав. В результаті з'являються моделі «нерівного розвитку», які і відображені в

поняттях «центру», «напівпериферії», і «периферії» [46, с. 146–147]. «Нерівний розвиток» стосується не тільки капіталу, але й трудової міграції [52].

Ця нерівність поширюється повною мірою і на Україну. Вона виявляється, наприклад, в політиці перетину кордонів. Ліссабонська угода 2007 р. чітко розрізняє зовнішні та внутрішні кордони ЄС: країни учасниці повинні максимально опікуватися контролем на зовнішньому кордоні (через створення інтегрованої системи управління) і забезпечити відсутність контролю під час перетину внутрішніх кордонів [53, с. 62]. Аналіз українсько-польського кордону Т. Возняком показав, що «ліквідація внутрішніх кордонів у ЄС йде паралельно зі зміцненням зовнішніх кордонів. Тут розбудовується потужна охоронна інфраструктура, вводиться більш жорсткий контроль, а також запроваджується більш жорсткий шенгенський візовий режим для третіх країн» [54]. Наприклад, луганчанам, щоб тільки подати документи на оформлення візи до Польщі, потрібно їхати у Харків чи Київ, або переплачувати фірмам-посередникам найближчого міста – Донецька. Тобто до вартості візи потрібно ще додати вартість переїзду (часто потрібно приїжджати декілька разів). Тому реальна вартість візи дуже велика. До того ж практики багаторічних віз ЄС майже не застосовує.

Інший сюжет – Угода про реадмісію – повернення нелегальних мігрантів до країни, з якої або через яку вони прибули до ЄС. Україна стоїть на шляху азійських та африканських мігрантів до ЄС. Представники цих територій становлять більшість біженців, яких реєструють в Україні. На початку XXI ст. фіксувався сплеск міграції в Україну. Тому ЄС постійно підштовхує країну до укріплення кордону, особливо південно-східного. Угода покладає на Україну тягар нелегальної міжнародної міграції до ЄС [55]. Пункт перебування нелегалів Україна має лише один – у Мукачевому. З ЄС угоду підписано, однак Україна не має такої угоди з Росією, звідки здебільшого і прибувають нелегальні мігранти. За оцінками експертів, приблизно 80% нелегальних мігрантів потрапляють в країни Євросоюзу саме через українсько-російський кордон [56]. Таким чином, усі витрати на їх утримання і депортацію лягли на плечі України. Через це країна опинилась у вкрай не вигідному становищі.

Сказане не означає, що європейська інтеграція не вигідна Україні. Як ми говорили, під впливом ЄС почалася адаптація законодавства стосовно кордонів до європейських стандартів, зокрема, гармонізація податкових структур більшості держав і запровадження в них єдиних принципів і механізмів сплати митних платежів та інших податків. Новий Митний кодекс розробляли на основі нового (модернізованого) Митного кодексу ЄС (2007 р.) з урахуванням правил Міжнародної конвенції про спрощення та гармонізацію митних процедур. Після Податкового кодексу, Митний кодекс – другий за важливістю документ для життєдіяльності бізнесу. Старий кодекс давав широкі можливості для

корупції, бо був настільки зарегульованим, що не давав можливості «в світлу» розмитнювати товари [57, с. 5].

До прийняття нового Митного кодексу постійно виникали проблеми через те, що в отриманні коштів існувала конкуренція між Митною службою та Податковою: митна служба повинна була взяти максимум зборів на кордоні, а податкова – всередині країни. 20 країн світу (серед яких близька географічно Грузія), мають єдиний фіскальний орган [58, с. 43]. Тому в Україні також розглядалась можливість об'єднання митної та податкової служб, як наприклад, у Великобританії, Австрії, Нідерландах, Іспанії. Інакше податковій складно відстежувати додану вартість на внутрішньому ринку. Новий кодекс повинен захистити інтереси бізнесу і зберегти надходження до бюджету через прозорість процедур розмитнювання, автоматизацію визначення митної вартості за ціною контракту та введення постаудиту, скорочення часу митного огляду [57, с.]. Наприклад, в Грузії давно замість шести методів визначення митної вартості, як було в Україні, існує один. Новий кодекс значно спрощує митні процедури і вважається досить лояльним до автотуристів. Планується введення електронної митниці. Так, за новими правилами, будь-які законно оформлені вантажі на кордоні не можна затримувати більше ніж на чотири години. Скоротилася і кількість документів на вантаж – з 28 до 14 одиниць. З 1 червня митниця не має права оцінювати вартість товарів – для цього запрошуватимуться фахівці з ліцензіями. Для іноземних автомобілістів термін перебування в Україні без спеціального дозволу зі своїм транспортом збільшено до одного року. Раніше такий дозвіл надавався строком до шести місяців. Поки що і експерти, і митники позитивно оцінюють новий кодекс [59]. Головне, щоб агенти його реалізації не поставили його на службу приватним інтересам.

Таким чином, за роки незалежності в Україні змінився статус державного кордону як соціального інституту. Зросла соціально-економічна значущість кордону, зокрема, внаслідок впливу на міграційну політику та зв'язок з митною й податковою структурами, які відповідають за наповнення державного бюджету. Зв'язок з великими матеріальними ресурсами зробив кордон ласим шматком для різного роду економічних суб'єктів. У результаті в функціонуванні кордону як соціального інституту виявляються суперечності, характерні і для інших інститутів України. Призначений для забезпечення колективних благ (безпеки та захисту економічних інтересів), цей інститут використовується у приватних цілях різними суб'єктами, дотичними до його функціонування. За висновками експертів, це спричиняє те, що митна й податкова політика в країні неефективна і не працює на бюджет країни в повному обсязі. Окрім внутрішніх суб'єктів, український кордон став сферою інтересів країн центру капіталістичної світ-системи. Це має для України як позитивні, так і негативні наслідки. З одного боку, веде до зростання економічної нерівності з країнами ЄС, а з іншого, до

необхідності адаптувати політику кордонів до європейських стандартів, зробити її більш демократичною і прозорою.

Список використаної літератури

- 1. Кононов І.Ф.** Проблема границ и ее значение для социологии / И. Ф. Кононов // *Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства: зб. наук. праць.* – Х.: ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2004. – С. 45–49. **2. Шлегель К.** Европа – пограничная страна / Карл Шлегель // *Границы в меняющемся мире: глобальные тенденции и региональное измерение.* – Материалы для изучения. Зимняя школа CIRP – Великий Новгород: Центр интеграционных исследований и проектов. – 2006. – С. 24–26. **3. Безопасность** и международное сотрудничество в поясе новых границ России. Под ред. Л. Б. Вардомского и С. В. Голунова. – М. – Волгоград : НОФМО, 2002. – 572 с. – Режим доступа: <http://www.obraforum.ru/book/paragraph12.htm>. **4. Каганский В.** Граница как позиция и предмет понимания / В. Каганский. – Режим доступа: <http://www.inme.ru/previous/Kagansky/Gr-refl>. **5. Колосов В.** Теоретическая лимология / Владимир Колосов // *Границы в меняющемся мире: глобальные тенденции и региональное измерение.* – Материалы для изучения. Зимняя школа CIRP – Великий Новгород: Центр интеграционных исследований и проектов. – 2006. – С. 2–16. **6. Верменич Я.** Історична лімологія: проблеми концептуалізації / Ярослава Верменич // *Регіональна історія України. Зб. наук. статей.* Випуск 5. – С. 29–48. **7. Бреский О.** От транзитологии к теории Пограничья. Очерки деконструкции концепта «Восточная Европа» / Олег Бреский, Ольга Бреская – Вильнюс: ЕГУ, 2008. – 336 с. **8. Поздняк В.** Европа регионов, Европейская политика соседства и Беларусь: в поисках «дорожной карты» / Поздняк Вячеслав. // *Wider Europe.* – Режим доступа: <http://review.w-europe.org/9/1.html>. **9. Королев С.** Края пространства / Сергей Королев // *Границы в меняющемся мире: глобальные тенденции и региональное измерение.* – Материалы для изучения. Зимняя школа CIRP – Великий Новгород: Центр интеграционных исследований и проектов. – 2006. – С. 142–140. **10. Дементьев В. В.** Экономика как система власти. – Донецк: Друк-Инфо, 2006. – 404 с. **11. Андросчук А.** Карты и границы: образы пространства и территориальные споры в пограничье (Беларусь, Молдова и Украина в постсоветский период) / Александр Андросчук // *Перекрестки.* – 2010. – № 3–4. – С. 71 – 97. **12. Как кризис** изменит карту мира? // <http://alternathistory.org.ua/kak-krizis-izmenit-kartu-mira>. **13. Матусевич В.** Социальный институт: функция, генезис, структура / Владимир Матусевич // *Социология: теория, методы, маркетинг.* – 2004. – № 4. – С. 43 – 56. **14. Щепаньский Я.** Элементарные понятия социологии / Пер. с польск. М. М. Гуренко. – М. : Прогресс, 1969. – 240 с. **15. Кононов І.Ф.** Теоретична соціологія. / І. Ф. Кононов. – Луганськ, 2012. – [Рукопис]. **16. Про державний кордон України** [Електронний ресурс]. – Режим доступа: <http://zakon.nau.ua/doc/?code=1777-12>.

- 17. Офіційний** сайт Державної прикордонної служби України // http://pvu.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=115864&cat_id=46452.
- 18. Евросоюз** выделит Украине 8 млн. долларов для укрепления границ с Россией и Белоруссией // Таможенная параллель. – 2003. – № 41. – С. 7.
- 19. Пясецький К.** Міжнародна технічна допомога / Костянтин Пясецький // Прикордонник України – 2012. – № 17–18. – Режим доступу: http://pvu.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=115864&cat_id=46452.
- 20. Україна** укрепляет границу с Россией и Беларусью // <http://www.charter97.org/rus/news/2003/10/08/ukraina>.
- 21. Україна** и Молдова проводят демаркацию границы http://ukrrudprom.ua/news/Ukraine_i_Moldova_provodyat_demarkatsiyu_granitsi.html.
- 22. Хобта С. В.** Украинско-российская граница: демаркация и перспективы ее восприятия населением приграничных территорий / С.В. Хобта // Вісник ЛНУ імені Тараса Шевченка. – 2010. – Червень. – № 12 (199). – Соціологічні науки. – Т. 2. – Ч. I. – С. 125–137.
- 23. Про Державну** прикордонну службу України [Електронний ресурс] – Режим доступу: // <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/661-15>.
- 24. Митний кодекс** України [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/4495a-17>.
- 25. Вся база** «Законодавство України» (станом на 3 липня 2012 р.) – 178401 документ. <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/main/1341297643192302/page>.
- 26. Держстат** України, 1998–2012 [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2005/zd/zd_rik/zd_u/g_s_u.html.
- 27.** Статистичний щорічник України за 2001 рік. Державний комітет статистики України. За ред. Осауленка О.Г. – К. : Техніка, 2002. – 644 с.
- 28.** Прикордонник України – 2012. – № 16; Прикордонник України – 2011. – № 1. – Режим доступу: http://pvu.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=115864&cat_id=46452.
- 29. Євро 2012** – в оцінках, фактах и коментаріях // День. – № 112. – С. 6.
- 30. Народне** господарство України у 1993 році: Стат.щорічник / Міністерство статистики України: Відповідальний за випуск В. В. Самченко. – К. : Техніка, 1994. – 494 с.
- 31. Україна** у цифрах. 2002. Статистичний довідник. – К. : Видавництво «Консультант», 2003. – 248 с.
- 32. Україна** у цифрах. 2005. Статистичний довідник. – К. : Видавництво «Консультант», 2006. – 248 с.
- 33. Україна** у цифрах. 2008. Статистичний збірник. – К. : Державне підприємство «Інформаційно-аналітичне агентство», 2009. – 260 с.
- 34. Білоусова Н.** Границу «втискивають» в рамки / Наталья Білоусова // День. – 2010. – № 199. – С. 1; 6.
- 35. Кононов І. Ф.** Україна: шлях на периферію світової капіталістичної системи (соціологічний аналіз) / І. Ф. Кононов. – Луганськ, 2012. – В цьому числі журналу.
- 36. 20 лет** независимости: достижения и просчеты // День. – 2011. – № 152. – С. 3.
- 37. Савицкий А.** Транзитный коридор или проходной двор? / Алексей Савицкий // День. – 2010. – № 205. – С. 5.
- 38. Бутусов Ю.** Реформа таможи в Грузии и в

- Украине: пять отличий / Юрий Бутусов // Зеркало недели. – 2010. – № 27 – С. 4. **39. Яхно А.** Таможня «добро» дает. И берет? / Алена Яхно // День. – 2011. – №36. – С. 2. **40. Митниця:** парадний вхід і чорний вихід // <http://com-ua.com/%d0%bc%d0%b8%d1%82%d0%bd%d0%b8%d1%86%d1%8f>.
- 41. Долгова А. И.** Криминальная ситуация на границе, в приграничных регионах, организованная преступность и закон / Долгова А. И. // Прокурорская и следственная практика. – 2006. – №1–2. – С. 102–122.
- 42. Павло Шишолін:** «Тримаємось у векторі стабільного розвитку» // Прикордонник України. – 2012. – № 17–18. – Режим доступу: http://www.pvu.gov.ua/upload/file/p_ukr_16_2012_tv.pdf.
- 43. Непряхина Н.** Таможня измерит скорость стука. За информацию о контрабанде предложили выплачивать вознаграждение / Наталья Непряхина // Деловые новости. – 2010 – № 189. – С. 1. **44. Первое** впечатление о стране формируется на границе // Голос Украины. – 2009. – №97 (4597). – С. 3. **45. Хобта С. В.** Восточный участок украинско-российской границы: особенности восприятия границы и перспектива демаркации / С. В. Хобта // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства: зб. наук. праць. – Випуск 16. – Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна. – 2010. – С. 412–416. **46. Балибар Э.** Раса. Нация. Класс. Двусмысленные идентичности / Этьен Балибар, Иммануил Валлерстайн. – М. : Логос, 2004. – 288 с. **47. Маркс К.** Капитал. Критика политической экономии. Т.2. Кн.2: Процесс обращения капитала. Пер. И. И. Степановой-Скворцовой. М. : Государственное издательство политической литературы, 1951 – 530 с. **48. Харви Д.** Краткая история неолиберализма. Актуальное прочтение / Дэвид Харви / Перевод с англ. Н. С. Брагиной. – М. : Поколение, 2007. – 288 с. **49. Загальнодержавна** програма адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/1629-15>. **50. Купчишин А.** ЕС без Украины – незавершенная конструкция / Александр Купчишин // День. – 2011 – № 152. – С.1; 3. **51. Годин Ю.** Россия и СНГ: геополитические вызовы / Ю. Годин // МЭиМО. – 2009. – № 4. – С. 90–94. **52. Ігор Калетнік:** «Минулого року товарообіг України з ЄС зріс на 36 відсотків і склав 44 мільярди доларів США» – Режим доступу: http://www.customs.gov.ua/dmsu/control/uk/publish/article?art_id=3301327&cat_id=296951. **53. Grugel J.** Global governance, economic migration and the difficulties of social activism / Jean Grugel, Nicola Piper // International Sociology. – 2011. – № 26. – P. 435–454. **54. Treaty** of Lisbon amending the Treaty on European Union and the Treaty establishing the European Community, signed at Lisbon, 13 December 2007 // Official Journal of the European Union – 2007. – Volume 50. – Режим доступу: http://bookshop.europa.eu/is-bin/INTERSHOP.enfinity/WFS/EU-Bookshop-Site/en_GB/-/EUR/ViewPublication-Start?PublicationKey=FXAC07306.
- 55. Возняк Т.** Кордони, що закриваються / Тарас Возняк // Ї. – 2007. –

Режим доступу: <http://www.ji.lviv.ua/n50texts/voznyak3.htm>.

56. Завгородня І. Чужі / Інна Завгородня // Надія. – 2010. – № 1–2. – С. 26–29. **57. Почему Россия** не оформляет границу с Украиной – Режим доступу: <http://www.delfi.ua/archive/print.php?id=630606>.

58. Билоусова Н. Границе – европейские правила / Наталья Билоусова // День. – 2011. – № 92. – С. 1; 5. **59. Хомутенко В.** Організаційні моделі митно-податкового адміністрування в зарубіжних країнах / Віра Хомутенко, Олена Запорожець // Економіст. – 2012. – № 4 – С. 42–45.

60. Нова редакція Митного кодексу України в дії. З 00 годин 1 червня митники працюють за новими правилами та стандартами. – Режим доступу:

http://www.customs.gov.ua/dmsu/control/uk/publish/article;jsessionid=897C384FE3FC098D6ABDE890EEF2A87D?art_id=3363530&cat_id=295923.

Хобта С. В. Кордон України як соціологічна проблема: суб'єкти, інтереси, інституціоналізація

У статті розглядається державний кордон України як соціальний інститут, окреслено проблеми його інституціоналізації та проаналізовано суб'єкти, інтереси яких впливають на його функціонування. Показано, що зі здобуттям самостійності України зросла соціально-економічна значущість кордону. В функціонуванні кордону як соціального інституту проявляються суперечності, характерні і для інших інститутів країни. Призначений для забезпечення колективних благ, цей інститут використовується у приватних цілях різними суб'єктами, дотичними до його функціонування. Окрім цього, інституціоналізація державного кордону відбувається під впливом євроінтеграційних устремлень України.

Ключові слова: державний кордон, соціальний інститут, митниця, євроінтеграція.

Хобта С. В. Граница Украины как социологическая проблема: субъекты, интересы, институционализация

В статье рассматривается государственная граница Украины как социальный институт, очерчены проблемы ее институционализации, проанализированы субъекты, интересы которых влияют на ее функционирование. Показано, что с обретением независимости Украины институт государственной границы приобрел новые институциональные характеристики, повысил свою социально-экономическую значимость. В функционировании границы как социального института проявляются противоречия, характерные и для других институтов страны. Предназначенный для обеспечения коллективных благ, этот институт используется в частных целях различными субъектами, причастными к его функционированию. Кроме этого, институционализация государственной границы происходит под влиянием евроинтеграционных устремлений Украины.

Ключевые слова: государственная граница, социальный институт, таможня, евроинтеграция.

Khobta S. V. Ukraine's state border as sociological problem: actors, interests, institutionalization

The article considers Ukraine's state border as a social institution, here highlighted problems of its institutionalization and analyzed actors that influence border's functioning. It is shown that upon obtaining independence of Ukraine, institute of the state border gained new institutional characteristics and advanced its socio-economic importance. Contradiction typical to other institutions of Ukraine appears in the functioning of the border as a social institution. This institute which is designed to achieve collective goods (safety and protection of the economic interests), is used for private purposes by the different actors involved in its functioning. Besides this, the institutionalization of the state border is taking place under the influence of Ukraine's efforts to join the European Union.

Key words: state border, a social institution, customs, EU integration.

Стаття надійшла до редакції 27. 04. 2012 р.

Прийнято до друку 24. 05. 2012 р.

протоколом № 10.

Рецензент – д. соц. н, професор

Кононов І. Ф.

УДК 316.334.2/3:339.13](476) „199/200”

Адуло Т. И.

**ФОРМИРОВАНИЕ РЫНОЧНЫХ ЭКОНОМИЧЕСКИХ
ОТНОШЕНИЙ И ПРОБЛЕМЫ ПОЛИТИЧЕСКОГО СОГЛАСИЯ
В БЕЛАРУСИ НА РУБЕЖЕ XX – XXI ВЕКОВ**

Загадочна и непредсказуема человеческая история. Пред нашим взором она предстаёт в своих уникальных, неповторимых, неожиданных и, на первый взгляд, необъяснимых поворотах, хотя её поступь неумолима и подчинена своим неотвратимым законам. Подлинные причины волн всплеска и падения социальной активности до сих пор остаются загадкой, хотя на их выяснение немало усилий затрачено философами и социологами. Подобного рода целенаправленная социальная активность вспыхнула на огромном евроазиатском пространстве в 1980-е годы. Народы восточноевропейских государств, а, вслед за ними, и граждане СССР, захотели свободы. И не просто свободы, а свободы абсолютной. Сейчас, по прошествии значительного времени с момента начала тех эпохальных событий, можно более